

शाकुन्तल महाकाव्यमा प्रकृतिचित्रण र सौन्दर्यचेतना

यादवप्रसाद शर्मा

सरस्वती बहुमुखी क्याम्पस, त्रि.वि.

Email: sharmayadav134@gmail.com

लेखसार

महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको शाकुन्तल महाकाव्यमा अभिव्यञ्जित प्रकृतिचित्रण तथा सौन्दर्य चेतनाका आधारमा यस महाकाव्यका विशेषताहरूको पहिचान गर्नमा केन्द्रित प्रस्तुत अनुसन्धानात्मक लेखका निम्ति आवश्यक सामग्रीको सङ्कलन पुस्तकालयीय स्रोतका आधारमा गरिएको छ । उद्देश्यमूलक नमुना छनोट विधिबाट काव्यांशको छनोट गरी पाठविश्लेषण विधिबाट निष्कर्षमा पुगिएको यस लेखमा प्रकृतिचित्रण तथा सौन्दर्य चेतनाका आधारमा 'शाकुन्तल' महाकाव्यका विशेषताहरूको विश्लेषण गरिएको छ । प्रकृतिलाई आलम्बनका रूपमा भन्दा उद्दीपनका रूपमा अधिक चित्रण गरिएको यस महाकाव्यमा आन्तरिक आध्यात्मिकता र प्राकृतिक रमणीयताका बीचको सहसम्बन्धको प्रतिपादन गर्दै प्रकृतिलाई ममतामयी जननीसँग समीकरण गरिएको र प्रकृतिलाई दिव्यसौन्दर्यका रूपमा हेरी त्यसको अन्तर्तहसम्म पुगेर चित्रण गरिएको कुरा ठम्याइएको छ । त्यस्तै मुसलधारे वर्षाजस्तो प्रातिभ प्रवाहको बाढीमा ढुङ्गा, माटो, बालुवा आदि सबै भए पनि गहिरो प्राञ्जिक दृष्टिले गवेषण गर्दा त्यसभित्र मोतीका कण तथा उज्याला मणि-माणिक्यहरू पनि प्राप्त गर्न सकिने र शिल्पसौन्दर्यका रूपमा आएका रससौन्दर्य, अलङ्कारसौन्दर्य, साङ्गीतिक वा लयात्मकसौन्दर्यका साथै समग्र कलासौन्दर्यले यसलाई चमत्कारपूर्ण महाकाव्यको रूप दिएको विचार व्यक्त गरिएको छ । भावसौन्दर्य र शिल्पसौन्दर्यको सघन संयोजनमा शिल्पसौन्दर्यलाई भावसौन्दर्यको चमत्कारिताले छोपे पनि शिल्पसौन्दर्यको कुँदाइ, कटाइ, छँटाइ, तछाइ र चमकदार पालिसभन्दा भिन्नै मसिना शिल्पसौन्दर्य महाकाव्यभरि व्याप्त हुनु र कविको भावुक आत्माले कलाको दिव्य पखेटा लगाएर उडेको देख्न सकिने प्रशस्त ठाउँहरू हुनु नै 'शाकुन्तल' महाकाव्यको सौन्दर्यचेतनाको विशिष्टता रहेको निष्कर्ष दिइएको छ ।

शब्दकुञ्जी : अलङ्कार, अन्तःसाङ्गीतिकता, आध्यात्मिकता, दिव्यसौन्दर्य, मानवीकरण

विषयपरिचय

बहुमुखी व्यक्तित्वका धनी लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा (वि.सं. १९६६-२०१६) को साहित्यिक योगदान पनि विविधतापूर्ण रहेको छ । नेपाली साहित्यका कविता, कथा, निबन्ध, नाटक, उपन्यास आदि विभिन्न विधाहरूमा उनको कलम चलेको पाइन्छ । त्यसो भए तापनि उनको साहित्यिक व्यक्तित्वको सफलताको प्रमुख क्षेत्र कविता नै हो र त्यसमा पनि महाकाव्यका क्षेत्रमा नै उनको योगदान सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण रहेको छ । सामान्यतः महाकाव्यका रचनाकारलाई महाकवि भनिन्छ भने महाकाव्यको रचना नगरे पनि कतिपय महान् कविहरूलाई पनि महाकवि भनिन्छ । देवकोटालाई उक्त दुवै अर्थमा महाकवि मानिन्छ । उनी कुशल वक्ता, प्रतिभाशाली प्राध्यापक र राजनीतिज्ञका रूपमा समेत परिचित छन् । महाकवि देवकोटाले शाकुन्तल, सुलोचना, वनकुसुम, महाराणा प्रताप, पृथ्वीराज चौहान, प्रमिथस, अङ्ग्रेजी शाकुन्तल र सिकन्दर आदि अनेकौं महाकाव्यहरू लेखेका छन् र ती महाकाव्यहरूमध्ये शाकुन्तल महाकाव्यलाई देवकोटाको र अझ नेपाली साहित्यको अहिलेसम्मकै सर्वोत्कृष्ट महाकाव्य मानिन्छ । महाकाव्य भन्नाले आख्यानसूत्रमा आबद्ध, कल्पित, ऐतिहासिक वा पौराणिक विषयवस्तुमा आधारित, सर्गबद्ध, विस्तृत एवं रसयुक्त गहन काव्य बुझिन्छ । शाकुन्तल देवकोटाले नेपाली भाषानुवाद परिषद्मा जागीरे छँदा वि.सं. २००२ मा रचना गरेर त्यही वर्ष नेपाली भाषा प्रकाशनी समितिबाट प्रकाशित भएको महाकाव्य हो । यो महाकाव्य देवकोटाको पहिलो पूर्ण महाकाव्य हो भने समग्र नेपाली साहित्यमा भानुभक्त आचार्यको रामायणपछिको दोस्रो महाकाव्यका रूपमा देखापर्छ । यसो भए तापनि शाकुन्तल महाकाव्य मौलिकताका दृष्टिले नेपाली साहित्यको पहिलो महाकाव्य मानिन्छ ।

प्रकृति तत्सम नाम शब्द हो । यसको तात्पर्य कुनै पनि व्यक्ति वा वस्तुका मूलभूत विशेषता वा त्यस व्यक्ति वा वस्तुमा अन्तर्निहित गुण भन्ने बुझिन्छ । त्यसरी नै नाना स्थात्मक विश्वको निर्माण तथा विकासमा निरन्तरता दिँदै त्यसको मूल रूपमा देखापर्ने शक्तिलाई पनि प्रकृति भनिन्छ । साङ्ख्य दर्शनले संसारको उत्पत्तिको कारणभूत मूल तत्त्वलाई प्रकृति भनेको छ । प्रकृतिलाई निसर्ग पनि भनिन्छ । सामान्यतः यही नैसर्गिक नियममा आबद्ध निसर्गजन्य पहाड, वन, सागर, सन्ध्या, रजनी, प्रभात, मध्याह्न, लता, वृक्ष, नदी, फूल, फल, वनस्पति, वादल, वर्षा आदिलाई पनि प्रकृति भनिन्छ । चित्रण भनेको चित्र उतार्ने काम वा चित्र खिचे भैं गरिने वर्णन/बखान हो । चेतना भनेको प्राणीमा रहने भित्री ज्ञान, विवेक वा बोधसामर्थ्य हो भने सौन्दर्य भनेको सुन्दर बनाउने तत्त्व, सुन्दर हुनाको भाव वा सुन्दरता हो । अतः सौन्दर्यचेतना भनेको सुन्दरताका दृष्टिले वस्तुलाई ग्रहण गर्ने चेतना वा साहित्यका क्षेत्रमा महत्त्वपूर्ण मानिने सौन्दर्यको बोधसम्बन्धी चेतना बुझिन्छ । प्रस्तुत लेखमा महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको शाकुन्तल महाकाव्यमा प्रकृतिका के कस्ता छटालाई के कसरी चित्रित गरिएको छ ? र भावसौन्दर्य तथा शिल्पसौन्दर्यका दृष्टिले यस महाकाव्यका के कस्ता विशेषताहरू रहेका छन् ? भन्ने कुराको विश्लेषण गरी अन्त्यमा सङ्क्षिप्त निष्कर्ष दिइएको छ । यसबाट नेपाली साहित्यका साहित्यानुरागी पाठक, सर्जक, समालोचक तथा अनुसन्धाताहरूसमेत लाभान्वित हुने भएकाले प्राज्ञिक दृष्टिले यो अनुसन्धानात्मक लेख औचित्यपूर्ण रहेको छ । प्रस्तुत

लेखमा कृतिगत सन्दर्भ, सर्गविधान, परिवेशविधान, आख्यानीकरण, पात्रविधान, उद्देश्य (चतुर्वर्ग फलको चित्रण), महाकाव्य-ढाँचा, शीर्षकीकरण, भावविधान, महाकाव्यात्मक प्रबन्धविधान, भाषाशैली, उक्तिढाँचा, लयढाँचा, विम्बप्रतीक योजना, प्रतिपाद्य विषय आदि विविध तत्त्वका आधारमा विश्लेषण नगरेर केवल प्रकृतिचित्रण एवं सौन्दर्य चेतनाका आधारमा मात्र विश्लेषण गरिएको छ ।

अध्ययनविधि

'शाकुन्तल महाकाव्यमा प्रकृतिचित्रण तथा सौन्दर्यचेतना' शीर्षकको यस लेखका लागि आवश्यक सामग्रीको सङ्कलन पुस्तकालयीय कार्यबाट गरिएको छ । महाकवि देवकोटाको शाकुन्तल महाकाव्यलाई प्राथमिक सामग्रीका रूपमा लिइएको छ भने शाकुन्तल महाकाव्यका सम्बन्धमा गरिएका शोध प्रतिवेदनहरू, समालोचनात्मक लेखरचनाहरूलाई द्वितीयक सामग्रीका रूपमा लिएको छ । प्राथमिक तथा द्वितीयक स्रोतहरूबाट प्राप्त तथ्यहरूलाई ज्ञानको स्रोत र तिनीहरूको विश्लेषणबाट प्राप्त निष्कर्षलाई प्राप्तिका रूपमा लिइएको छ । साक्ष्य तथा विश्लेषणका लागि उद्देश्यमूलक नमुना छनोट विधिबाट काव्यांशको छनोट गरी पाठविश्लेषण विधिबाट निष्कर्षमा पुगिएको छ ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

ब्रह्मसूत्रको माध्वभाष्यमा 'प्रकर्षपूर्वक उत्पन्न गर्ने तत्त्वलाई प्रकृति (ब्रसू, माभा-१/४/२७)' भनिएको छ । गीतामा 'सबै प्राणीले आफ्नो प्रकृति प्राप्त गर्दछन् (गीता-३/३३)' भनेर स्वभावका तात्पर्यमा प्रकृति शब्दको प्रयोग गरिएको छ भने शङ्कराचार्यले 'पूर्वजन्ममा गरिएका धर्माधर्मादिको जुन संस्कार यस जन्ममा अभिव्यक्त हुन्छ त्यही नै प्रकृति हो (गीता, शांभा-३/३३)' भनेका छन् भने अन्यत्र 'आफ्नो वास्तविक स्थिति (स्वभाव)लाई प्रकृति (गीता, सांभा-११/५१)' भनिएको छ । श्वेताश्वतरोपनिषद्मा 'प्रकृति माया हो र मायी/मायापति परमेश्वर हो (श्वेउ-४/१०)' भनेर मूलशक्ति/आद्याशक्तिका रूपमा प्रकृतिलाई चिनाइएको छ । निरालम्बोपनिषद्मा 'ब्रह्म प्रकृति नामक आफ्नो शक्तिको आश्रयले लोकहरूको सृष्टि गरेर तिनमा अन्तर्यामी रूपबाट प्रवेश गर्दछ र ब्रह्मादेखि स्थावरपर्यन्त सबैको अन्तःकरण तथा इन्द्रियहरूको नियामक हुनाले ईश्वर भनिन्छ । प्रकृतिसहितको अन्तर्यामी ब्रह्मको नाम नै ईश्वर हो (निरालउ-४)' भनिएको छ भने त्यही 'ब्रह्मको ज्ञानशक्ति नै प्रकृति हो जसमा ब्रह्मबाट नाना प्रकारको विचित्र जगत्को निर्माणको सामर्थ्य रहन्छ (निरालउ-६)' भनिएको छ । गीतामा 'परमात्माबाट अधिष्ठित प्रकृतिले नै चराचर जगत्को सृष्टि गर्दछ र त्यसैको कारणशक्तिबाट जगत्मा विविध परिवर्तन भइरहन्छन् (गीता-९/१०)' भनिएको छ । उपर्युल्लिखित सबै कथनमा प्रकृतिको तात्पर्य सृष्टिको आदि कारण मूलप्रकृति हो ।

संस्कृत व्याकरणकार पाणिनिले 'उत्पत्तिकर्तालाई प्रकृति भनेका छन् (पासू-१/४/३०) । मायाशबल ब्रह्म (ईश्वर) नै जगत्को उपादानकारण हो । वेदान्तदर्शनका अनुसार 'ब्रह्म जगत्को प्रकृति पनि हो किनभने उपनिषद्हरूका प्रतिज्ञावाक्य तथा मृत्तिकादि दृष्टान्तमा कुनै विरोध छैन (ब्रसू-१/४/२३) ।'

साङ्ख्यदर्शनका अनुसार प्रकृतिलाई प्रधान पनि भनिन्छ र प्रधान वा प्रकृति नै सृष्टिको मूलकारण हो । प्रकृति समस्त जड जगत्की जननी हो । प्रकृति स्वयं अजन्मा भएकाले उसको कोही कारण छैन । सृष्टिको आदि कारण भएकाले यसलाई मूलप्रकृति पनि भनिन्छ । प्रकृति समस्त जगत्प्रपञ्चको कारणभूत प्रथम मौलिक तत्त्व भएकाले यसलाई प्रधान पनि भनिन्छ । प्रकृति नै समस्तको कारण भएको र यसमै समस्त कार्य अव्यक्त रूपमा अन्तर्निहित हुने हुनाले यसलाई अव्यक्त पनि भनिन्छ । प्रकृति अतीन्द्रिय भएकाले यसको प्रत्यक्ष ज्ञान सम्भव हुँदैन यसका कार्यहरूबाट नै कारणका रूपमा प्रकृतिको अनुमान गरिन्छ । मूल प्रकृतिमा समस्त कार्यहरूलाई उत्पन्न गर्ने शक्ति भएकाले यसको एउटा नाम शक्ति पनि हो । प्रकृति समस्त जड जगत्की जननी हो, समस्त जगत् प्रकृतिबाट नै उत्पन्न हुन्छ । निरन्तर उत्पत्तिशालिनी तथा परिणामशालिनी प्रकृतिलाई प्रसवधर्मिणी पनि भनिन्छ (साका-११) । प्रकृतिको प्रारम्भको कुनै थाहा नभएकाले यसलाई अनादि मानिन्छ र प्रकृति कसैबाट उत्पन्न नभएकाले यसलाई अजन्मा (अजा) पनि भनिन्छ । प्रकृति त्रिगुणात्मक अर्थात् सत्त्व, रजस् र तमस् नामक तीन गुणहरूबाट बनेकोले सुखदुःखमोहात्मक छ किन्तु स्वयं जड (अचेतन) भएको हुँदा सुख, दुःख र मोहको अनुभूति गर्न सक्दैन ।

गुणहरूको अवस्था दुई किसिमको हुन्छ : साम्यावस्था र विषमावस्था । साम्यावस्था मूल या आदि अवस्था हो । सांख्यप्रवचनभाष्यमा गुणहरूको साम्य अवस्थालाई नै प्रकृति (साप्रभा) भनिएको छ । साम्यावस्था सृष्टिको अवस्था नभएर लयको अवस्था हो । यस अवस्थामा तीनोटै गुणहरू स्वयंमा लीन तथा सन्तुलनको अवस्थामा उपस्थित रहन्छन् । विषमावस्था भनेको पुरुषको संयोगले प्रकृति विक्षुब्ध भएर एक भीषण आन्दोलन उत्पन्न भएको अवस्था हो । यो अवस्था सर्ग/सृष्टिको अवस्था हो । यस अवस्थामा गुणहरू एक अर्कामा हावी हुन चाहन्छन् परिणामस्वरूप प्रकृतिको साम्यावस्था/सन्तुलन नष्ट भएर त्रिगुणात्मक संसारको सृष्टि हुन्छ (मिश्र, सन् २००९, पृ. ४३६-३७) । साङ्ख्य दर्शनका अनुसार सर्ग/सृष्टिका समयमा प्रकृतिको गर्भबाट कार्यरूपमा समस्त जड जगत् अभिव्यक्त हुन्छ र प्रलयका समयमा पुनः प्रकृतिका गर्भमै विलीन हुन्छ । चैतन्यस्वरूप पुरुष, आत्मा/ब्रह्म जड जगत्को कारण हुन सक्दैन । चैतन्यस्वरूप पुरुष, आत्मा या ब्रह्म जगत्को कारण भएमा जगत् जड नभएर चेतन हुनुपर्छ । अचेतन परमाणु पनि जगत्को कारण हुन सक्दैन किनभने चैतन्यलाई प्रतिबिम्बित गर्ने मन, बुद्धि, अहंकार आदि सूक्ष्म तत्त्व केवल परमाणुबाट उत्पन्न हुन सक्दैनन् । परमाणु अपरिमित छन् ; परन्तु जगत्मा अनुस्यूत/शृङ्खलित एकताले केवल एउटै कारणतर्फ सङ्केत गर्छ । यसर्थ यस जगत्को एकमात्र कारण प्रकृति नै हो (शर्मा, सन् २०१०, पृ. १४३) भन्ने साङ्ख्यदर्शनको मत रहेको छ ।

आयुर्वेददर्शनका अनुसार 'प्रकृति एक, अचेतन, त्रिगुण, बीजधर्मिणी, प्रसवधर्मिणी तथा अमध्यस्थधर्मिणी छ (सुश्रुत, शारीरस्थान-१/१३) ।' यसका विपरीत पुरुष अनेक, चेतन, निर्गुण, अबीजधर्मा, अप्रसवधर्मा तथा अकर्ता हुनाले मध्यस्थकर्ता एवं उदासीन द्रष्टामात्र हो । परन्तु प्रकृति पुरुषार्थकी सम्पादिका हुनाले अमध्यस्थ तथा पुरुषद्वारा दृश्य छ । प्रत्यभिज्ञादर्शनका अनुसार 'महत्देखि पृथिवीपर्यन्त तत्त्वहरूको मूलकारण प्रकृति त्रिगुणको त्यो साम्यावस्था हो जसमा गुणहरूको विभाग अव्यक्त रहन्छ

(अवस्थी, सन् २०१२, पृ. २३५२) । सिद्धान्ततः माया शक्तिको र प्रकृति मायाको सङ्कुचित स्म हो; शक्ति परमशिवसँग अभिन्न छ त्यसैले प्रकृति पनि परमशिवस्म नै हो ।

व्याकरण तथा वेदान्त दर्शनले ब्रह्मलाई नै प्रकृति मानेका छन् । साङ्ख्यदर्शनमा मूलप्रकृतिलाई पुरुषदेखि स्वतन्त्र तथा पुरुषार्थकी प्रसविणी मानिएको छ । आयुर्वेददर्शनले निरीश्वर साङ्ख्यको मान्यतालाई स्वीकार गरेको छ भने प्रत्यभिज्ञा दर्शनले साङ्ख्यले भैँ त्रिगुणको साम्यावस्थालाई नै प्रकृति भनेको छ । जे होस् नाना स्थात्मक विश्वको निर्माण तथा विकासमा निरन्तरता दिँदै त्यसको मूल स्ममा देखापर्ने शक्ति नै प्रकृति हो । संसारको उत्पत्तिको कारणभूत मूल तत्त्वलाई प्रकृति नै हो । प्रकृतिलाई निसर्ग पनि भनिन्छ । सामान्यतः यही नैसर्गिक नियममा आबद्ध तथा निसर्गजन्म सूर्य, चन्द्र, नक्षत्र, हिमाल, पहाड, वन, सागर, सन्ध्या, रजनी, प्रभात, मध्याह्न, लता, वृक्ष, नदी, फूल, फल, वनस्पति, वादल, वर्षा आदिलाई पनि व्यावहारिक स्ममा प्रकृति नै भनिन्छ ।

सौन्दर्य भनेको सुन्दर बनाउने तत्त्व, सुन्दर हुनाको भाव वा सुन्दरता हो । लावण्य, चारुता, शोभा, अभिरामिता, मनोहारिता आदि शब्दहरू पनि सौन्दर्यका पर्यायवाची शब्दका स्ममा प्रयुक्त भएको पाइन्छ । काव्यको सौन्दर्य बढाउने तत्त्वहरूमा शब्दशक्ति, गुण, रीति, ध्वनि, वक्रोक्ति, विम्ब, प्रतीक, रस, छन्द, अलङ्कार, भाषाशैली आदि पर्दछन् । यसो भए तापनि प्रस्तुत लेखमा भने रस, अलङ्कार, छन्द र भाषाशैलीका आधारमा मात्र शाकुन्तल महाकाव्यको सौन्दर्य चेतनाको विश्लेषण गरिएको छ ।

साहित्यका सन्दर्भमा गद्य वा पद्यसाहित्यको पठन, श्रवण वा दर्शनबाट प्राप्त हुने आनन्दको अनुभूतिलाई रस भनिन्छ । रति, हास, शोक, क्रोध, उत्साह, भय, जुगुप्सा, विस्मय, निर्वेदजस्ता स्थायीभावहरू सामाजिकको अन्तस्करणमा वासनात्मक संस्कारका स्ममा पहिलेदेखि नै रहेका हुन्छन् । काव्यको पठन, श्रवण वा नाटकको दर्शनबाट सहृदयको मनोगत स्थायीभावको विभावादिका साथ संयोग हुन्छ र ती सुषुप्त स्थायी भावहरू नै रसका स्ममा अभिव्यक्त हुन्छन् । अतः साहित्यका सन्दर्भमा रस भन्नाले विभाव, अनुभाव र व्यभिचारीभाव/सञ्चारीभावका संयोगबाट अभिव्यक्त हुने शृङ्गार, हास्य, करुण, रौद्र, वीर, भयानक, बीभत्स, अद्भुत र शान्तसमेतका अनुभूतिगत तत्त्वहरू हुन् । भरतमुनिको रससूत्रमा उल्लिखित विभाव, अनुभाव र सञ्चारीभाव भनेका सहृदयी पाठक, दर्शक वा भावकहरूका मनोभावहरूलाई उद्देलित, उत्तेजित र द्रवीभूत पार्दै रसको आस्वादनका लागि सक्रिय एवं परिष्कृत बनाउने साधनहरू हुन् । त्यस्तै अलङ्कार भनेको शब्दगत वा अर्थगत चमत्कारद्वारा साहित्यिक रचनाको सौन्दर्य बढाउने तत्त्व हो भने छन्द भनेको यति, गति र लय मिलेको, वर्ण, मात्रा आदिको गणनाअनुसार रचना गरिने कुनै निश्चित पद्यात्मक ढाँचा वा स्म हो । भाषाशैली भनेको भाषिक अभिव्यक्तिको तरिका वा पद्धति हो र हरेक साहित्यकारका आआफ्नै किसिमका भाषाशैलीगत तरिका वा पद्धति हुन्छन् । रस, अलङ्कार, छन्द र भाषाशैलीले पनि काव्यसौन्दर्यको निर्माणमा महत्त्वपूर्ण योगदान गरेका हुन्छन् ।

विमर्श र परिणाम

देवकोटाको शाकुन्तल महाकाव्य महाभारत एवं श्रीमद्भागवत्मा भएको कथास्रोतलाई आधार बनाई कालिदासले संस्कृत भाषामा रचना गरेको अभिज्ञान शाकुन्तलम् नामक नाटकको उपजीव्यतामा रचना गरिएको हो । सहज-स्वाभाविक प्राकृतिक जीवनका माध्यमबाट नै दिव्यतासम्म पुग्न सकिन्छ अनि भोग तथा तपको समन्वयबाट नै जीवनको परिपूर्णता प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने चिन्तनलाई अभिव्यञ्जित गरिएको यस महाकाव्यमा आध्यात्मिकता र प्राकृतिकता बिचको सहसम्बन्धको प्रतिपादन गरिएको छ । यस महाकाव्यमा शिल्पसौन्दर्यका रूपमा आएका रससौन्दर्य, अलङ्कारसौन्दर्य, लयसौन्दर्य, भाषाशैलीगत सौन्दर्यका साथै समग्र कलासौन्दर्यले चमत्कारपूर्ण महाकाव्यको रूप दिएका छन् । 'शाकुन्तल महाकाव्यमा प्रकृतिचित्रण र सौन्दर्यचेतना' शीर्षकको यस लेखमा मानवनिरपेक्ष प्राकृतिक सौन्दर्य, मानवसापेक्ष प्राकृतिकता, वन्यप्रान्तको प्राकृतिक सौन्दर्य, प्रकृतिको मानवीकरण, मानवको प्रकृतीकरण, प्रकृतिचित्रणमा आध्यात्मिक प्रभाव आदि पक्षका साथै रससौन्दर्य, अलङ्कारसौन्दर्य, लयसौन्दर्य र भाषाशैलीगत सौन्दर्यसम्बन्धी तथ्यलाई केन्द्रमा राखी विश्लेषण गरेर निष्कर्षमा पुगिएको छ ।

शाकुन्तल महाकाव्यमा प्रकृतिचित्रण

शाकुन्तल महाकाव्यमा प्रकृतिका दिव्य छटाको कलात्मक चित्रण गरिएको छ । प्रकृतिलाई शिक्षालय र रङ्गीन पुष्पहरूलाई अध्यापक "(यो शिक्षालय हो सबै कुसुम छन् रङ्गीन अध्यापक । शाकु- ५/२७)" भन्ने देवकोटाले यस महाकाव्यमा प्रकृति, ईश्वर र मानवका बीच त्रिकोणात्मक सम्बन्ध देखाएर यी तीनको सम्बन्धलाई मानवतावादले संश्लेषण गर्ने काम गरेका छन् । उनी स्वच्छन्तावादीहरूको प्रकृतिदर्प फर्क भन्ने मूल प्रकृतिपरक सन्देशलाई हृदयङ्गम गर्दै औद्योगिक युगका सन्त्रासमय र कोलाहलमय जीवनबाट व्यथित बनेर प्रकृति, प्राकृतिक जीवन र प्राकृतिक आदर्शका गायक बन्न पुगेका छन् । यस महाकाव्यको भावसन्दर्भ प्रकृतिपरक हुनाका साथै यत्किञ्चित सामाजिक र वैचारिकसमेत रहेको देखिन्छ । शाकुन्तलको परिवेश चित्रणका क्रममा आएको प्रकृतिचित्रणले जति व्यापकता लिएको छ, त्यति व्यापकता अन्य चित्रणका सन्दर्भमा देखिँदैन तापनि यसैभित्र पनि प्रकृतिको आन्तरिक स्वरूपको चित्रण, मनोव्यञ्जना र मानवीकरण उच्च देखिन्छ । धनपति भट्टराईले शाकुन्तल महाकाव्यमा वन र वन्य जीवनलाई शान्त भूमि, दिव्य स्थान, पशुपक्षी एवं ऋषिमुनिहरूको वासस्थान, विविध प्रकारका वनस्पति एवं मानवीय गुणहरूको भण्डार तथा आर्य सभ्यताको केन्द्रका रूपमा वर्णन गरी वक्रता सृजना गर्नाका साथै प्रातःकालीन तथा सन्ध्याकालीन समय, सूर्योदय, विभिन्न दृश्य, नदी एवं वासन्ती वातावरण आदिलाई कालिदासको अभिज्ञान शाकुन्तलम् नाटकमा भन्दा पृथक् ढङ्गले नवीन उद्भावनाका साथ चित्रण गरिएको कुरा आँल्याएका छन् (भट्टराई, वि. सं. २०७५, पृ. २९६-२९७) । शाकुन्तल महाकाव्यको मुख्य कथविषय प्रकृतिचित्रण नभए तापनि यसमा एकातिर उपमा, रूपकादि विम्बालङ्कारका सन्दर्भमा प्राकृतिक उपादानको ग्रहण गरिएको छ भने अर्कातिर परिवेश चित्रणका सन्दर्भमा प्रकृतिको स्वतन्त्र अभिव्यञ्जना पनि प्रस्तुत गरिएको छ ।

शाकुन्तल महाकाव्यमा वन्य प्राकृतिक सौन्दर्यको चित्रण यसरी गरिएको छ :

“विपिन छ बहु-शाखा-रम्य, उँचा विशाल ।
 विटपदलहरूको शीतल स्निग्धजाल ॥
 बहु-विहगहरूले गुँज्छ जो चल्मलाई ।
 पवन-चपल बास्नादार पुष्पादि पाई ॥” (२ :१)

उपर्युल्लिखित श्लोक शाकुन्तल महाकाव्यको द्वितीय सर्गको प्रथम श्लोक हो । मालिनी छन्दमा रचित यस श्लोकबाट नै वन्य प्रान्तको प्राकृतिक छटाको चित्रण प्रारम्भ गरिएको छ । यस श्लोकमा विभिन्न प्रकारका अनेकौँ चराचुरुङ्गीहरूको गुञ्जन भएको, गतिशील हावाका कारण सुगन्धित फूलहरू तथा नवपल्लवहरू लहराउने, अनेकौँ सुन्दर हाँगाहरू भएका अगला तथा दीर्घकाय वृक्षहरू भएको, आनन्ददायक, सुन्दर र फराकिलो वनको चित्रण गरिएको छ । यस्ता वन्य प्राकृतिक सौन्दर्यका चित्रण शाकुन्तल महाकाव्यका विभिन्न सर्गका अनेकौँ ठाउँमा पाइन्छन् ।

मानवसमाजको कोलाहलदेखि परको शान्त, स्वतन्त्र र स्वयंमा पूर्ण मानवनिरपेक्ष प्राकृतिक संसारको चित्रण यसरी गरिएको छ :

“वन छ कुसुमश्रीको देश जस्तो हरीयो ।
 कलकल जल खेल्ने चल्मलाएर चाँदी ॥
 सरस मृदु मुनाका स्वादजिज्ञासु साना ।
 दुधमुख मृगबच्चा खेल्दछन् नित्य नाना ॥” (२ :२)
 “मृग सुखसँग खेल्छन् हेर पोथी कन्याई ।
 मखमल हरिया छन् मस्त उग्राइलाई ॥
 बहुल विपिनबल्ली नाच्दछन् दिव्य हल्ली ।
 पिक नव-रव बोल्छन् मञ्जरीभिन्न चिल्ली ॥” (२ :३)

वन्य प्रान्तको शान्त प्रकृतिको चित्रण यसरी गरिएको छ :

“हरितवसनवाली पुष्पमाला धरेकी ।
 जललव टप लाई, वल्लरीमा भरेकी ॥
 अमृतकिरण प्यँदी काखमा ली खरायो ।
 छिरबिर वनमा के शान्तिको राज्य छायो ॥” (२ :८)

सहरिया सभ्यताबाट टाढा विश्वामित्रको तपोवनको प्राकृतिक परिवेशको चित्रणले पाठकलाई पूर्णतया अतीतको प्राकृतिक परिवेशतिर फर्काउँछ । शाकुन्तलको प्रकृतिचित्रण महिमामय तपोवनको प्रकृति र कविको त्यसप्रतिको आकर्षणबाट ओतप्रोत रहेको छ । उनी प्रकृतिलाई नै मानवसभ्यताको प्रथम पाठशाला ठान्दै कृत्रिम सामन्ती वा औद्योगिक सभ्यताभन्दा प्राकृत मानवसभ्यतामा नै बढी आस्था राख्दछन् (त्रिपाठी, न्यौपाने र सुवेदी, वि.सं. २०५४, पृ. १८९) । देवकोटाको शाकुन्तलमा पनि

तपोवनको प्रकृतिलाई नै आर्यसंस्कृति र अध्यात्मचेतनाको मूल स्रोत मान्दै प्रकृतिलाई नै सम्पूर्ण कलासाहित्यको स्रोतका रूपमा स्विकारिएको छ :

“प्रथमघर कलाको व्यासको पाठशाला ।
 प्रथम बल यही हो आर्यहृदको उज्याला ॥
 कुसुमहरू यहाँ छन् वेदका पत्रतुल्य ।
 सृजन प्रलयका छन् चित्र राम्रा अमूल्य ॥” (२:९)

शाकुन्तल महाकाव्यमा प्राकृतिक परिवेशको उन्मुक्त विचरण पाइन्छ । देवकोटाले यस महाकाव्यमा प्रकृति जगत्का विविध विषयवस्तु र लोकहरूमा विचरण गर्दै प्रकृतिका अन्तर्तहसम्म चहार्ने काम गरेका छन् । उनले शाकुन्तलमा सूर्य, चन्द्रमा, नदी, रूख, बादल, हावापानी, फलफूल, पशुपन्छी, कीटपतङ्ग, वन्यजन्तु, वनस्पति, डाँडाकाँडा आदिका दिव्य सौन्दर्यलाई अति कलात्मक रूपमा टिप्ने काम गरेका छन् । प्रकृतिका यी दिव्य सौन्दर्यको चित्रण प्रशस्त पुनरावृत्त भए पनि पुनरावृत्तिको आभाससम्म नपाइनु र बारम्बार यस्ता प्रकृतिचित्रणका कविता आए पनि ती प्रत्येक कविताहरूले नयाँ नयाँ भाव सञ्चरण गर्दै नवीनताको आभास दिनु देवकोटाको प्राकृतिक कलाको विशिष्टता हो । कविको चाहना अतीतको उषाकालीन प्राकृतिक जीवनतिर मानवतालाई फर्काउने भएको हुँदा मानवतामूलक प्राकृतिकता नै शाकुन्तलको प्राकृतिक चित्रणको केन्द्रीयता हो । प्रकृतिलाई संसारको शिक्षालय मान्दै फूलको सौन्दर्यमा शिक्षकको साक्षात्कार गर्ने देवकोटाको प्रकृतिचित्रण स्वच्छन्दतावादी प्राकृतवादबाट पूर्णतः प्रभावित देखिन्छ :

“यो शिक्षालय हो सबै कुसुम छन् रङ्गीन अध्यापक ।
 पानी दिव्य खुलेर अक्षर सफा छन् रोज नै पाठ यी ॥
 खुल्दो प्रेम समष्टिसार रसिलो साफल्य हो पाठको ।
 हामी नित्य परीक्षित प्रकृतिमा छौं प्रश्नले आठको ॥” (५ :२७)

प्रकृतिबाट नै मानिसको शिक्षा र ज्ञानका मुहानहरू खुल्ने सङ्केत गर्दै कविले प्रकृतिबाट मानिसलाई कहिल्यै धोका हुँदैन र सारा प्रकृतिजगत् भनेको मानिसका बन्धुबान्धव सरह हो भन्ने धारणा व्यक्त गरेका छन् :

“धोका हुन्न यहाँ कतै प्रकृतिमा हे दिव्यताकी शिशु ।
 बुझ्नेलाई बिरादरी तरु, लता, कल्लोल पन्छी पशु ॥
 मिल्ला त्यो मह जो अनेक कुसुमी मौरीपरी हाल्दछन् ।
 जो मीठो मृदुभाव खोजहरूका मौनीहरू जान्दछन् ॥” (५ :३१)

प्रकृतिमा हिंसा र आतङ्क पनि छन्; बलियाले निर्धालाई खाइरहेको छ; अन्धोपना र अज्ञानता छ; चेतनाको उच्चदीप्तिको अभाव छ; यतातिर कविको दृष्टि पुगेको छैन त्यसैले देवकोटाको प्रकृतिचित्रण अतिशयोक्तिपूर्ण छ (गौतम, वि.सं. २०५६, पृ. १२८) । शाकुन्तल महाकाव्यमा देवकोटाको प्रकृतिचिन्तन

ईश्वरीयताको भावात्मक अभिव्यक्ति र मानवतावादी सन्दर्भका रूपमा आएको पाइन्छ । देवकोटाको कविले यही ईश्वरीयताको प्राकृतिक सत्यलाई सङ्केतित गर्दै आदर्श जीवनको परिकल्पना गरेको छ । प्रकृतिचित्रणका विविध रूपमा आएका सौन्दर्यवर्णन, तपोवनवर्णन, ऋतुचक्रको वर्णन, शैलशृंगारको वर्णन, हेमकुट पर्वतवर्णन आदिमा सौन्दर्यचेतना प्रखर रूपमा देखापरेको छ । सन्ध्याकालीन वर्णनका क्रममा प्राचीन पौरस्त्य स्वर्णिम सभ्यता नै सम्पूर्ण मानवसभ्यताको स्रोत हो भन्दै प्रकृतिलाई मानवीकरण र मानवलाई प्रकृतीकरण गरिएको अनुपम प्रकृतिचित्रण मेनका आगमनका सन्दर्भमा आएको छ :

प्रकृतिलाई मानवीकरण :

“सुनकी तनकी सुनकेश परी ।
जुन साँभ भनी नरले कहिने ॥
सिउरेर गुलाब मुसुक्क बनी ।
विहगावलिले कति चारु बनी ॥” (३ :१३)

उपर्युक्त श्लोक तोटक छन्दमा रचिएको छ । यस श्लोकमा सायंकालीन प्राकृतिक सौन्दर्यको चित्रण गर्ने सन्दर्भमा प्रकृतिलाई माधुर्यपूर्ण किसिमले मानवीकरण गरिएको छ । यहाँ ‘जसलाई मानिसहरूद्वारा साँभ भनिन्छ ; सुनौलो शरीर र सुनकै कपाल भएकी त्यस्ती अप्सरा आफ्नो सुनौलो केशराशिमा गुलाबको फूल सिउरेर मुसुक्क मुस्कुराउँदै विभिन्न पन्छीहरूले गर्दा अझ माधुर्यपूर्ण बनी’ भनेर साँभको मानवीकरण गरिएको छ ।

मानवलाई प्रकृतीकरण :

“हृदयव्योमसुवर्णविहारिणी ।
मधुरमादकपङ्खप्रसारिणी ॥
विहग-आवलिले कलभाषिणी ।
अनुपमा सपनासरि छन् तिनी ॥” (३ :३३)

उपर्युक्त श्लोक द्रुतविलम्बित छन्दमा रचिएको छ । यस श्लोकमा मेनकाको सौन्दर्यको चित्रण गर्ने सन्दर्भमा मानवलाई प्रकृतीकरण गरिएको छ । यहाँ मेनकालाई प्रकृतीकरण गर्दै ‘हृदयको स्वर्णिम आकाशमा विहार गर्ने, सौन्दर्ययुक्त नसालु पखेटा फैलाउने, पन्छीहरूको भँ मधुर सुभाषित वाणी भएकी तिनी सपनाजस्ती अद्वितीय छिन् वा अद्वितीय सपनाजस्ती छिन्’ भनेर चित्रण गरिएको छ ।

देवकोटाको स्वच्छन्दतावादी चेतनाको महत्त्वपूर्ण प्रवृत्ति आस्तिकता र ईश्वरीय आस्थाबाट विकसित रहस्यचेतका साथै आध्यात्मिकता पनि हो । उनी भौतिकता र यथार्थवादी वस्तुताका विपरीत आत्मिक मूल्यतर्फ बारम्बार आकर्षित हुन्छन् (त्रिपाठी, न्यौपाने र सुवेदी, वि.सं. २०५४, पृ. १९०) । प्रकृतिचित्रणकै सन्दर्भमा कतिपय श्लोकमा कविले प्रकृतिमै सच्चिदानन्दस्वरूप ब्रह्मको आभासको अनुभूति एवं ईश्वरको सृजनप्रक्रियाको भावात्मक अभिव्यञ्जना पनि गरेका छन् :

“छ हास सब वासनामय महाचिदाऽऽभासमा ।
 समुल्लसित ज्योति छन् सृजनाका हृदाकाशमा ॥
 बनी मधुर बोल्दछन् विहग-जीवनी आशमा ।
 उही छवि छ भल्किँदो मृदुल सरसरे घाँसमा ॥” (९ :१६)
 “छ जो अमित ब्रह्मको निज अनन्त आनन्दिता ।
 त्यही प्रथम भावको स्फुरणमा लिई स्पन्दता ॥
 सुगन्धसरि बन्द भै कुसुम-कुड्मल-स्वप्नमा ।
 अनन्त मृदु ओठ ली छ कि वसन्त विस्तारमा ॥” (९ :१८)

जसरी बीज वृक्षमै हुन्छ त्यसरी नै स्रष्टा पनि सृष्टिमै हुन्छ र स्रष्टा स्वयं अदृश्य रहेरै यो मायामय सृष्टि सृजित गरेको हुन्छ भन्ने रहस्यचिन्तन पनि यस महाकाव्यमा व्यञ्जित भएको छ । मुण्डकोपनिषद्मा यो समस्त सृष्टिको प्रादुर्भावको उपादान तथा निमित्त कारण ब्रह्मलाई नै मानेर ‘जसरी माकुराले स्वेच्छाले आफ्नो अन्तःस्थ उपकरणद्वारा जालो बुन्छ र स्वेच्छाले नै पुनः त्यसलाई स्वयंभित्र समाविष्ट गर्छ; जसरी धरतीबाट औषधिहरू उत्पन्न हुन्छन्; जसरी पुरुषबाट कपाल तथा रौंहरू उत्पन्न हुन्छन् त्यसरी नै अक्षर ब्रह्मबाट नै विश्वस्त्री सृष्टि सम्भव हुन्छ (मुउ- १/१/७)’ भनिएको छ । श्वेताश्वतरोपनिषद्मा ‘यो सबै विश्व मायापति ईश्वरले अक्षरबाट नै उत्पन्न गर्दछ (श्वेउ- ४/९) त्यसैले प्रकृतिलाई मायाका रूपमा चिन्नु पर्दछ भने ईश्वरलाई मायापतिका रूपमा चिन्नु पर्दछ (श्वेउ-४/१०)’ भनिएको छ । त्यसरी नै गीताको नवौं अध्यायमा ‘सर्वको अधिष्ठानभूत म परब्रह्मद्वारा नै प्रकृतिका सहायताले चराचर जगत् उत्पन्न हुन्छ (गीता-९/१०) भनिएको छ भने चौधौं अध्यायमा ‘सत्त्व, रज र तम यी प्रकृतिबाट उत्पन्न भएका गुण हुन् (गीता-१४/५)’ भनिएको छ । त्यसरी नै शाकुन्तल महाकाव्यमा प्रकृतिचित्रणका सन्दर्भमा आएका निम्नलिखित पङ्क्तिहरूमा पनि विश्वको स्रष्टा सृष्टिकणमै अन्तर्लीन रहेको छ वा कारण आफैँ कार्यमा बदलिएर यो विश्वस्त्री लीला चलेको छ र यो समस्त सृष्टिको भित्र-बाहिर सच्चिदानन्दस्वरूप अद्वैत अविनाशी तत्त्व नै व्याप्त रहेको छ भन्ने चिन्तन ध्वनित भएको छ :

“आत्मा हेर विभिन्न रूपहरूमा ती फूलमा, जन्तुमा ।” (५ :२४)
 “हाम्रो यो अनुमान हुन्छ सबको हो सूत एकै थर ।” (५ :४२)
 “एकै चीज छ भित्र बाहिर जगत् भन्ने छ सम्भावना ।” (५ :४३)
 “एकै नै महिमा मिलेर सबले दूधालुको दोहियो ।” (५ :४४)
 “यौटै चित् छ समस्त रश्मि रँगिँदो त्यो रङ्ग होरी हुँदो ।” (५ :४५)
 “छ ईश मृदु छन्दमा कुसुम बन्धका गन्धमा ।” (९ :१०)
 “छ चित् शबल रङ्गमा लहरिँदो लतासँगमा ।” (९ :१३)

उपर्युक्त पङ्क्तिहरूमध्ये पहिलो पङ्क्तिमा ‘नाना रूपात्मक विश्वका लता, वृक्ष, फूल, पशु, पन्छी, मानिस आदि सबैमा एउटै आत्मा रहेको, दोस्रो पङ्क्तिमा सृष्टिका समस्त वस्तुहरू ब्रह्मको एउटै

धागोमा उनीएका, तेस्रो पङ्क्तिमा समस्त जगत्को भित्र-बाहिर सच्चिदानन्दस्वस्य अद्वैत ब्रह्मचैतन्य नै व्याप्त रहेको, चौथो पङ्क्तिमा सबै धर्म तथा दर्शनहरू मिलेर एउटै ब्रह्मस्त्री दुधालुको दोहन गरिएको, पाँचौ पङ्क्तिमा एउटै चैतन्यस्त्री रश्मिले नै समस्तलाई रङ्ग्याउँदै होलीको सिर्जना गरेको, छैटौँ पङ्क्तिमा कोमल लय तथा फूलका सुगन्धमा समेत ईश्वर नै व्याप्त रहेको, सातौँ पङ्क्तिमा लहराइरहेका लहरा/लताहरूको बलियो रङ्गमा पनि चैतन्य व्याप्त रहेको' भाव व्यञ्जित भएको छ ।

आन्तरिक आध्यात्मिकता र प्राकृतिक रमणीयताका बीचको सहसम्बन्धको प्रतिपादन गर्दै कवि देवकोटाले यस महाकाव्यका कतिपय पङ्क्तिहरूमा प्रकृतिको सृजनप्रक्रियाको सूक्ष्म सङ्केत गर्न समर्थ भएका छन् । मेनका र प्रकृतिको समीकरण, शिशु शकुन्तला र युवती शकुन्तलासँग प्रकृतिको समीकरण एवं प्रकृतिलाई ममतामयी जननीसँग गरिएको समीकरणमा कविले प्रकृतिप्रतिको आफ्नो दर्शन पनि अभिव्यञ्जित गरेका छन् । प्रकृतिलाई आलम्बनका रूपमा बढी उद्दीपनका रूपमा चित्रित गर्दै यस प्रकारको प्रकृतिचित्रणमा राष्ट्रिय राग आभासित गराउनु पनि शाकुन्तलको प्रकृतिचित्रणको वैशिष्ट्य हो । उद्दीपनका रूपमा आएका प्रकृतिचित्रणमा दोस्रो र तेस्रो सर्गमा मेनका आगमनका सन्दर्भमा आएका प्रसङ्गहरू, चौथो सर्गको सन्ध्यावर्णन, पाँचौँ, छैटौँ, ११ औँ, १२ औँ, १३ औँ र १४ औँ सर्गको तपोवन वर्णन, १९ औँ सर्ग र २४ औँ सर्गको वसन्तऋतु वर्णन, २२ औँ सर्गको नन्दनवन र हेमकुट पर्वतको वर्णन आदि विविध प्राकृतिक परिवेशको वर्णन शाकुन्तलमा रहेको देखिन्छ । प्रकृतिलाई दिव्यसौन्दर्यका रूपमा हेरेर अन्तर्हसम्म पुगी चित्रण गर्नु नै देवकोटाको प्रकृतिचित्रणको विशेषता हो ।

शाकुन्तल महाकाव्यमा सौन्दर्यचेतना

रससौन्दर्यका दृष्टिले शाकुन्तलमा विविध रसहरूको प्रयोग भए पनि अङ्गी वा प्रमुख रसका रूपमा शृगाररस नै रहेको देखिन्छ र यो रस महाकाव्यभरि कुनै न कुनै रूपमा व्याप्त छ । यस महाकाव्यमा अङ्गी वा प्रमुख रसका रूपमा शृगाररसको प्रयोग भएको भए तापनि अन्य रसको पनि अपेक्षित प्रयोग देखापर्छ । शाकुन्तल महाकाव्यको प्रथमसर्गको प्रथम श्लोकमा नै सम्भोग शृगारको अभिव्यक्ति दिने मङ्गलाचरण रहेको छ र यो तीनै प्रकारका मङ्गलाचरणहरूले युक्त छ । महाकाव्यमा मेनका आगमन र विश्वामित्र मेनका प्रसङ्ग, शकुन्तला र साथीहरूका बीचका संवादहरू, शकुन्तला र दुष्यन्तको प्रथम प्रेमाकर्षण र विवाह, विरह, पुनर्मिलनजस्ता प्रसङ्गहरूमा शृगाररसका सम्भोग र विप्रलम्भ दुवै भेदहरू रहेका देखिन्छन् । विश्वामित्रको वर्णनमा हास्य रस, विश्वामित्रको पतनमा करुण रस, दुष्यन्त र शकुन्तलाको विछोडमा प्रासङ्गिक रूपमा शृगार र करुण रस, दुष्यन्तको युद्धको प्रसङ्गमा वीररसका साथै रौद्र, भयानक र कहींकहीं बीभत्सरसको पनि साङ्केतिक प्रयोग देखिन्छ ।

शाकुन्तल महाकाव्यका निम्नलिखित श्लोकहरूमा हास्यमिश्रित शृगाररसको प्रयोग भएको छ :

“हे साधो सुन ! मूर्ख छौ सब तिमी फुस्रा कुरामा पन्यौ ।
 दुङ्गा आसन भो, हटै व्यसन भो, भन् स्वर्गबाटै भन्यौ ॥
 शय्या एक बनाउनु मखमली बुद्धा भरी सुन्दर ।

यौटी राख त अप्सरा मृदुमुखी देखिन्छ है ईश्वर ॥” (४ : १)

“चिन्टाका बदला चुरी छनछनी गाँजा त्यजी कामिनी ।

शिक्षा प्रेम लिए जगत् भुल्लिए मायाविनी यामिनी ॥

आँखा आधि गरी निमीलन सुखी सन्मार्गमा सत्वर ।

आऊ, सुन्दर नागिनी धर गला, पाऊ त्यहाँ ईश्वर ॥” (४ : २)

मेनकाद्वारा विश्वामित्रको तपस्या भङ्गका प्रसङ्गमा पनि यसरी श्रृङ्गाररसको प्रयोग भएको छ :

“तपस्वी उठे गर्न रक्षा परीको ।

तिनी टाँस्सिइन् आड पाई लजाई ॥

जसोरी कुनै वल्लरी बैसवाली ।

बडो वृक्षको आड लिन्छे समाई ॥” (४ : ३९)

“भयो स्पर्श त्यो कान्तिको भैं धरामा ।

जहाँ कौमुदीका सुधा वर्षनाले ॥

सबै रोम जस्ता मुनामा हजारौं ।

नयाँ कम्प लिन्छन् भिजेका कणाले ॥” (४ : ४०)

शाकुन्तल महाकाव्यमा दुष्यन्त र शकुन्तलाको मिलन एवं गान्धर्वविवाहका प्रसङ्गमा सम्भोग शृङ्गारको सशक्त उपयोग गरिएको छ । यो महाकाव्य सम्भोग शृङ्गारमै टुङ्गिएको भए तापनि मिलनभन्दा वियोगको नै बढी चित्रण भएकाले वर्णनगत हिसाबले सम्भोगभन्दा विप्रलम्भ नै बढी प्रभावकारी रूपमा आएको छ । विप्रलम्भ शृङ्गारका पूर्वराग, मान, प्रणय र करुण चार प्रकार मानिन्छन् । देखादेख भएर वा सुनेर मात्र पनि हुने नायक-नायिकाको आकर्षण वा रागको अवस्था नै पूर्वराग हो । दुष्यन्त र शकुन्तलाको मिलन हुनुपूर्व नै दुवैका मनमा जन्मिएको प्रेमाकर्षण/रागलाई शाकुन्तलमा यसरी व्यञ्जित गरिएको छ :

“दोटैका मनमा पस्यो प्रथम त्यो जादू छ जो कोयली ।

हाँगाबीच वसन्तको कुसुमको बोल्दो नयाँ प्रश्न भैं ॥

‘को होला कुन यो महापुरुष हो’ भन्थिन् उता सुन्दरी ।

‘को होलिन् कुन हुन् परी ? ऋषिसुता हैनन्’ उनी भन्दछन् ॥” (१२ : ७२)

दुष्यन्त गान्धर्वविवाह गरेर राजधानी फर्केपछि शकुन्तलाको विरहव्यथाका प्रसङ्गमा विप्रलम्भ शृङ्गारको सशक्त एवं कारुणिक प्रस्तुतीकरण पाइन्छ :

“उड्दै आए निटुर नभमा क्रूर ती दीर्घ रोज ।

जल्दा ज्वालासदृश रविका ग्रीष्मको स्पर्श पाई ॥

यौटा दोटा अनि जब गयो रोज तेस्रो उडेर ।

रोइन् आँखा जल जल गरी वाक्य मिथ्या बुभेरे ॥” (१७ : १५)

काव्यमा शब्द र अर्थको चमत्कार प्रदान गरेर भाषालाई आलङ्कारिक बनाउने शिल्पी व्यक्तित्व पनि शाकुन्तलका देवकोटामा देखापरेको छ । अलङ्कार सौन्दर्यका दृष्टिले शाकुन्तलमा शब्दालङ्कार, अर्थालङ्कार र उभयालङ्कारकै प्रयोग पाइन्छ । शाकुन्तलमा आएका अलङ्कारहरू कतै पनि अलङ्कारका लागि अलङ्कार बनेर नियोजित रूपमा आएका छैनन् । अलङ्कारविधान अत्यन्त स्वाभाविक, सहज एवं स्वतःस्फूर्त हुनु पनि शाकुन्तलको वैशिष्ट्य हो । अनुप्रास, यमक, उपमा, उत्प्रेक्षा, वकोक्ति, श्लेष आदि अलङ्कारका साथै ध्वन्यात्मकता पनि प्रखर रूपमा देखापरेको छ ।

उही क्रममा अनेक व्यञ्जन वर्णको एक पटक आवृत्ति भएमा छेकानुप्रास अलङ्कार हुन्छ । शाकुन्तल महाकाव्यको निम्नलिखित श्लोकमा ह, द, ध, क, ल जस्ता व्यञ्जन वर्णहरू उही स्वरवर्णसहित उही क्रममा एक एक पटक आवृत्त भएकाले छेकानुप्रास अलङ्कारको प्रयुक्ति छ :

“सुन हुँदा नहुँदा दिवस प्रभा ।
मधुप धूप भई अलि कोमल ॥
कमल कोमलको रस मञ्जुल ।
कुसुम देख्छ कपोल सुडोलमा ॥” (१२ :५५)

एक व्यञ्जनको एक वा अनेक पटक अथवा अनेक व्यञ्जनको उही क्रममा वा क्रमविना एक वा अनेक पटक आवृत्ति भएमा वृत्त्यनुप्रास हुन्छ । शाकुन्तल महाकाव्यमा वृत्त्यनुप्रासको प्रयोग पनि प्रशस्त पाइन्छ :

“सकल चञ्चलता चकिता बने ।
मृदुलता लसिता असिता लता ॥
अब विचित्र बने छविचित्र ती ।
नचलने चल-नेत्र अलीकति ॥
पुरुषको सुखको रस कर्किसँदा ।
पवनले गति चञ्चल बिसिँदा ॥” (१२ : ६३)

उही क्रममा सार्थक तर भिन्नार्थक वा निरर्थक स्वर तथा व्यञ्जन वर्णहरू आवृत्त भएमा यमक अलङ्कार हुन्छ । शाकुन्तल महाकाव्यमा यमक अलङ्कारको प्रयोग पनि पाइन्छ :

“विनयले नयले नधपाइने ।
उभयले भयले नहटाइने ॥
मधुर आशयले शयले पनि ।
पर धपाउन पाउन मुस्किल ॥” (१२ : ५८)

शाकुन्तल महाकाव्यमा अन्तरअनुप्रासीयताको चमत्कार पनि उच्च रहेको छ :

“सुन कोविदकालिदासको ।
कलकल्लोलकलास्वलङ्कृता ॥

रचनाप्रतिबिम्बिनी कथा ।

सब यो भारतको प्रिय-ज्यथा ॥” (१ : ४२)

कतै कतै आनुप्रासिक सौन्दर्यविधानमा अनुकरणात्मक शब्द प्रयोगले अझ विशिष्ट सौन्दर्य थपेको छ :

“भभल्भल् भभल्भल् छ भल्कीरहेको ।

मरुल्लोल कल्लोल छल्छल् छ छल्छल् ॥

जहाँ जून टल्पल् छ चल्मल् चलेर ।

ककल्कल्, नयाँ कल्पना कल्कलाई ॥” (४ : १७)

शाकुन्तल महाकाव्यमा विभिन्न शब्दालङ्कारका साथै उपमा, स्मक, उत्प्रेक्षा, सन्देह, अतिशयोक्ति, समासोक्ति, अर्थान्तरन्यास, विभावना, परिणाम, स्वभावोक्ति, उदात्त लगायतका अनेकौँ अर्थालङ्कार हस्को पनि प्रयुक्ति पाइन्छ । शब्दालङ्कारहरू स्वतःस्फुर्त रूपमा आएका छन् भने अधिकांश अर्थालङ्कारहरू अलि अपरिपुष्ट रहे पनि क्रमिक रूपमा परिपुष्टितातिरको यात्रा गतिशील देखिन्छ । देवकोटामा अलङ्कार प्रयोगको सचेत प्रयास र परिष्कार-परिमार्जनको संयमित प्रयत्न नदेखिए पनि महाकाव्यभरि अनेकौँ शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कारहस्को असीमित प्रयुक्ति पाइन्छ ।

लयसौन्दर्यका दृष्टिले शाकुन्तलमा बाह्य लयभन्दा अन्तर्लय वा अन्तःसाङ्गीतिकता बढी प्रबल देखिन्छ । छन्दको बहुलप्रयोगका दृष्टिले शाकुन्तललाई प्रयोगशालाकै रूपमा लिन सकिन्छ । एकै छन्दको निरसतालाई कम गरी सरसताको स्थापनाका दृष्टिले पनि देवकोटाको छन्दयोजना वा साङ्गीतिक सौन्दर्य उच्च देखापर्छ । यस आधारमा देवकोटाको साङ्गीतिक सचेतता नैसर्गिक एवं तीव्र देखिन्छ । देवकोटा अनुभूति र भावको एउटा भिल्कोलाई एउटै प्रवाहमा राख्न चाहन्छन् । उनको यही प्रवृत्तिअनुस्र्म शाकुन्तलमा तीन पङ्क्तिदेखि लिएर ६४ भन्दा बढी पङ्क्तिसम्मका श्लोकसंरचनाहरू भेटिन्छन् । छन्दलाई आफ्नो भावको वशवर्ती बनाएर प्रयोग गर्ने देवकोटाको प्राकृतिक छन्दशक्ति अनुपम देखिन्छ । शाकुन्तलमा शार्दूलविक्रीडित, शिखरिणी, अनुष्टुप, वसन्ततिलका, मालिनी, उपजाति, इन्द्रवज्रा, वंशस्थ, उपेन्द्रवज्रा, द्रुतविलम्बित, पञ्चचामर, भुजङ्गप्रयात आदि बत्तीसभन्दा बढी छन्दको प्रयोग गरिएको छ । भावमाथि पूर्ण अधिकार जमाएका देवकोटाको लयविधानले छन्दानुशासनलाई बङ्ग्याउँदै न बरु भाव नै खुरुक्क आएर छन्दसंरचनामा समाहित हुन्छ ।

शाकुन्तलमा भाषिक शिल्पसौन्दर्यको पनि अलौकिक चमत्कार देखापरेको छ । महाकाव्य कविताविधाको चूडान्त परिणति मानिने रचना भएकाले त्यसका अपेक्षाअनुस्र्म नै यसमा उच्चप्रयुक्तियुक्त भाषा एवं भव्य र उदात्त प्रवाहमय उच्च शैलीको व्याप्ति रहेको छ (अवस्थी, वि.सं. २०६४, पृ. १२०) । यस महाकाव्यको भाषा विविधतापूर्ण भए पनि सुकोमल छ । 'पोथी-सुलभ सुकुमारता देवकोटाको काव्यभाषाको एक विशेषता हो (त्रिपाठी, न्यौपाने र सुवेदी, वि.सं. २०४९, पृ. २९) । देवकोटा भाषालाई छाती छचल्काउने सौन्दर्यस्त्री छालको अभिव्यञ्जनाको माध्यमका रूपमा हेर्छन् परन्तु सबै भावहरू भाषामा अटाउन नसक्ने कुराको अनुभूति गर्दै कतिपय स्फुरित भावको अभिव्यञ्जनाका लागि कोशीय शब्दले नपुगेर नयाँ शब्दको निर्माण पनि गर्दछन् । उनले फुलारू, वनैया, मान्द्रिलो, बान्द्रिलो,

भ्रमृष्पा, तहालु, सौखचालु, पुञ्जिदो, अर्मठजुँगे, निँदालु, पानीआँखे, सुवर्णपिपिरे, चित्रिनु, नरमिनु, पल्लविनु इत्यादि नवीन शब्दहरू निर्माण गरेर नेपाली शब्दभण्डारलाई समृद्ध तुल्याएका छन् । भाषाशैलीका दृष्टिले यस महाकाव्यको भाषामा ठाउँ ठाउँमा अङ्ग्रेजी, हिन्दी, उर्दु र नेवारीजस्ता आगन्तुक शब्दहरूको फाटफुट प्रयोगका साथै तद्भव वा ठेट नेपाली शब्दहरूको पनि प्रशस्त प्रयोग पाइन्छ तर सर्वाधिक प्रयोगचाहिँ संस्कृत तत्सम शब्दहरूको भएको भेटिन्छ (जोशी, वि. सं. २०४५, पृ. १७१) । जतिसुकै संस्कृतमय भाषा भए पनि सुकोमल एवं सुमधुर शब्दविन्यास भएको हुँदा पाठकहरूले नबुभेरे पनि मीठो साङ्गीतिक आनन्दको अनुभूति गर्न सक्छन् :

“सुनमिष्ठ कथा सुभाषिणी,
मृदुमाधुर्यविलासमोहिनी ।
वनशीतलवारिवाहिनी
शिवसत्सुन्दरतानिनादिनी ॥” (१ : ४१)

शाकुन्तलमा यस्ता संस्कृतनिष्ठ पदावलीको प्रयोग प्रशस्त पाइन्छ । जस्तै :

“कलकल्लोलकलास्वलङ्कृता” (१ : ४२)
“तुहिनशुभ्रशिखाऽऽवलिशासन ॥” (३ : ५२)
“मृदु समुच्छ्वसित प्रणयाऽऽसव ॥” (३ : ७४)

संस्कृतनिष्ठ पदावलीको प्रशस्त प्रयोग पाइनुका साथै कतिपय कविता भने संस्कृत जस्तै पनि छन् । जस्तै :

“सुन मिष्ठकथा सुभाषिणी,
मृदुमाधुर्यविलासमोहिनी ।
वनशीतलवारिवाहिनी
शिवसत्सुन्दरतानिनादिनी ॥” (१ : ४१)
“हृदयव्योमसुवर्णविहारिणी ।
मधुरमादकपङ्खप्रसारिणी ॥
विहग-आवलिले कलभाषिणी ।
अनुपमा सपनासरि छन् तिनी ॥” (३ : ३३)

यस्ता संस्कृतनिष्ठ समस्त पदावलीको प्रयोगका साथै आवश्यकताअनुस्र्र केही हिन्दी, उर्दु, नेवारी र अङ्ग्रेजी शब्दले पनि प्रवेश पाएका छन् भने भिन्नै बान्कीका भर्षा र अनुकरणात्मक शब्दहरूको पनि प्रयोग गरिएको पाइन्छ । जस्तै :

“चरा अनेक चिर्बिरे फरर पङ्ख छिर्बिरे ।
हवा बहन्छ हर्हरे छ शुष्क पत्र सररे ॥
अरण्यमा अनेक छन् कुरा विचित्र मर्मरे ।
दगुर्छ यान थर्थरे लिएर मार्ग घर्घरे ॥” (११ : ३)

कालो घनघटाबाट बर्सिनुको हतारमा सिर्जित शाकुन्तल महाकाव्यको मुसलधारे वर्षाजनित खहरेको बाढीमा ढुङ्गा, माटो, बालुवा आदि सबै छ किन्तु गहिरो प्राज्ञिक दृष्टिले गवेषण गर्दा त्यो बाढीभित्र मोतीका कण तथा उज्याला मणि-माणिक्यहरू पनि प्राप्त गर्न सकिन्छ र ती रत्नकणभित्र पाठक आफैँ हराउन सक्ने सम्भावना पनि छ । यही नै शाकुन्तलको भावसौन्दर्य र शिल्पसौन्दर्यको समीकरण विन्दु हो । शाकुन्तल महाकाव्यमा शिल्पसौन्दर्यका रूपमा आएका रससौन्दर्य, अलङ्कारसौन्दर्य, साङ्गीतिक वा लयात्मकसौन्दर्य र समग्र कलासौन्दर्यले यसलाई चमत्कारपूर्ण महाकाव्यको रूप दिएका छन् । 'विद्वताको बढी प्रदर्शन गर्नाले र संशोधनशील परिष्कार-परिमार्जनप्रतिको बढी सजगताले कलाको स्वाभाविकता नष्ट हुन्छ (त्रिपाठी, न्यौपाने र सुवेदी, २०४८, पृ. १४३)' भन्ने विचार राख्ने देवकोटाले धेरै सिँगारपटार नगरी सहज-स्वाभाविक कलात्मक सौन्दर्यलाई शाकुन्तलमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

निष्कर्ष

महाकवि देवकोटा शाकुन्तल महाकाव्यमा आध्यात्मिकता र प्राकृतिकता बिचको सहसम्बन्धको प्रतिपादन गर्दै कतिपय पङ्क्तिहरूमा प्रकृतिको सृजनप्रक्रियाको सूक्ष्म सङ्केत गर्न समर्थ भएका छन् । मेनका र प्रकृतिको समीकरण, शिशु शकुन्तला र युवती शकुन्तलासँग प्रकृतिको समीकरण एवं प्रकृतिलाई ममतामयी जननीसँगको समीकरणमा कविले प्रकृतिप्रतिको आफ्नो दर्शन पनि अभिव्यञ्जित गरेका छन् । प्रकृतिलाई आलम्बनका रूपभन्दा बढी उद्दीपनका रूपमा चित्रित गर्दै प्रकृतिचित्रणमा राष्ट्रिय राग आभासित गराउनु र प्रकृतिलाई दिव्यसौन्दर्यका रूपमा हेरेर अन्तर्तहसम्म पुगी चित्रण गर्नु नै देवकोटाको प्रकृतिचित्रणको विशेषता हो ।

शाकुन्तल महाकाव्यको मुसलधारे वर्षाजस्तो प्रातिभ प्रवाहको बाढीमा ढुङ्गा, माटो, बालुवा आदि सबै छन् किन्तु गहिरो प्राज्ञिक दृष्टिले गवेषण गर्दा त्यसभित्र मोतीका कण तथा उज्याला मणि-माणिक्यहरू पनि प्राप्त गर्न सकिन्छ । यस महाकाव्यमा शिल्पसौन्दर्यका रूपमा आएका रससौन्दर्य, अलङ्कारसौन्दर्य, साङ्गीतिक वा लयात्मक सौन्दर्य र समग्र कलासौन्दर्यले यसलाई चमत्कारपूर्ण महाकाव्यको रूप दिएका छन् । भावसौन्दर्य र शिल्पसौन्दर्यको सघन संयोजनमा शिल्पसौन्दर्यलाई भावसौन्दर्यको चमत्कारिताले छोपे पनि शिल्पसौन्दर्यको कुँदाइ, कटाइ, छँटाइ, तछाइ र चमकदार पालिसभन्दा भिन्नै मसिनो शिल्पसौन्दर्य महाकाव्यभरि व्याप्त रहेको छ । कविको भावुक आत्माको कलाको दिव्य पखेटा लगाएर उडेको देख्न सकिने प्रशस्त ठाउँहरू हुनु नै शाकुन्तल महाकाव्यको भावसौन्दर्यको पराकाष्ठा हो । कविताको अनन्त कल्पनाकाशमा विचरण गरी लोक-लोकान्तर एवं परिलोकमा डुल्दै फेरि अतीतकै सुन्दर देशमा जाने भावसौन्दर्यका अतिसुन्दर बान्कीहरू शाकुन्तल महाकाव्यमा देखापर्दछन् । यही नै शाकुन्तलका देवकोटाको सौन्दर्यचेतनाको विशिष्टता हो । यसरी प्रकृतिचित्रण र सौन्दर्यचेतनाका दृष्टिले देवकोटाको शाकुन्तल महाकाव्य उत्तम श्रेणीको रहेको छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- अवस्थी, महादेव (वि.सं. २०६४), *आधुनिक नेपाली खण्डकाव्य र महाकाव्यको विमर्श*, काठमाडौं : इन्टेलेक्चुअल्ज बुक प्यालेस ।
- अवस्थी, बच्चूलाल (सन् २०१२), *भारतीय दर्शन बृहत्कोश भाग ६*, दिल्ली : शारदा पब्लिशिंग् हाउस ।
- अष्टादश उपनिषद्* (सन् १९६३), पूना : वैदिक संशोधन मण्डल ।
- ईशादिदशोपनिषद् शाङ्करभाष्यसहित* (सन् १९६४), वाराणसी : मोतीलाल बनारसीदास ।
- ईशादि नौ उपनिषद्* (वि.सं. २०६८), गोरखपुर : गीताप्रेस ।
- ईश्वरकृष्ण (सन् २००९), *सांख्यकारिका*, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन ।
- गौतम, कृष्ण (वि.सं. २०५६), *देवकोटाका प्रबन्धकाव्य*, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- जोशी, कुमारबहादुर (वि.सं. २०४५), *महाकवि देवकोटा र उनका महाकाव्य*, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- त्रिपाठी, वासुदेव न्यौपाने, दैवज्ञराज र सुवेदी, केशव (वि.सं. २०४८), *नेपाली कविता (भाग २)*, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- त्रिपाठी, वासुदेव न्यौपाने, दैवज्ञराज र सुवेदी, केशव (वि.सं. २०४९), *नेपाली कविता (भाग १)*, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- त्रिपाठी, वासुदेव न्यौपाने, दैवज्ञराज र सुवेदी, केशव (वि.सं. २०५४), *नेपाली कविता (भाग ४)*, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- देवकोटा, लक्ष्मीप्रसाद (वि.सं. २०७७), *शाकुन्तल*, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- निरालम्बोपनिषद्* (वि.सं. २०६८), गोरखपुर : गीताप्रेस ।
- भट्टोजिदीक्षित (सन् १९३२), *सिद्धान्तकोमुदी*, बम्बई : वेङ्कटेश्वर ।
- भट्टराई, धनपति (वि.सं. २०७५), *शाकुन्तल महाकाव्यमा वक्रोक्ति*, अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध, मानविकी डीन कार्यालय, कीर्तिपुर ।
- महर्षि, सुश्रुत (सन् १९७९), *सुश्रुतसंहिता*, वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत संस्थान ।
- माधवाचार्य (सन् १९६७), *ब्रह्मसूत्र माध्वभाष्य*, कलकत्ता : पूर्णप्रज्ञ रिसर्च संस्थान ।
- मिश्र, जगदीशचन्द्र (सन् २००९), *भारतीय दर्शन द्वितीय भाग*, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन ।
- मुण्डकोपनिषद्* (वि.सं. २०६८), गोरखपुर : गीताप्रेस ।
- वादरायण (वि.सं. २०६९), *ब्रह्मसूत्र*, गोरखपुर : गीताप्रेस ।

विज्ञानभिक्षु (सन् १९५६), सांख्यप्रवचनभाष्य, कलकत्ता ।

शङ्कराचार्य (वि.सं. २०६१), ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्, वाराणसी: चौखम्भा संस्कृत संस्थान ।

शर्मा, चन्द्रधर (सन् २०१०), भारतीयदर्शन आलोचन और अनुशीलन, वाराणसी : मोतीलाल बनारसीदास ।

श्वेताश्वतरोपनिषद् (वि.सं. २०६८), गोरखपुर : गीताप्रेस ।

श्रीमद्भगवद्गीता शाङ्करभाष्य (वि.सं. २०६७), गोरखपुर : गीताप्रेस ।